

Katecheza specjalna a formacja sumienia

Rzeczywistość społeczna początku XXI wieku podlega nieustannym i intensywnym przemianom. Przyczyną, ale jednocześnie skutkiem zmian we współczesnym świecie, staje się przeobrażenie systemów wartości, na jakich opiera się porządek społeczny. J. Mastalski podkreśla, że wiodącym trendem staje się relatywizacja sfery aksjologicznej, co prowadzi do aksjologicznego chaosu¹. W otaczającej nas rzeczywistości dynamiczne przemiany kulturowe powodują pluralizację systemów wartości wyznaczoną przez często sprzeczne ze sobą propozycje aksjologiczne, charakterystyczne dla wielu rozwiniętych, jak i rozwijających się społeczeństw. Galimatias w świecie wyborów i wartości wzywa nas do odkrycia zasadniczej roli sumienia i potrzeby jego odpowiedniego formowania, by współczesny człowiek mógł w pełni odkryć piękno i sens swojej egzystencji. Miejscem formacji sumienia pozostaje szkolna lekcja religii. Kształtowanie sumienia to wciąż jedno z głównych zadań wychowania moralnego². Od prawidłowej formacji sumienia zależy bowiem trafność decyzji, jakie podejmuje człowiek, a co za tym idzie, następstw wyborów dokonywanych w świetle tych decyzji. Sumienie nie jest nieomylnym instynktem; nieformowane staje się głosem zwodniczym. Konieczna jest więc praca nad poprawieniem błędów sumienia (por. KKK 1793)³. Zadanie to realizowane jest również w ramach katechezy specjalnej.

Ks. MICHAŁ BORDA – dr teologii (pedagogika religijna), wykładowca katechetyki, dydaktyki i pedagogiki w Instytucie Teologicznym Księży Misjonarzy w Krakowie, Wyższym Sosnowieckim Seminarium Duchownym i Wyższym Częstochowskim Seminarium Duchownym w Częstochowie, Wyższej Szkole Biznesu w Dąbrowie Górniczej, dyrektor Wydziału Katechetycznego Kurii Diecezjalnej w Sosnowcu.

¹ Por. J. MASTALSKI, *Samotność globalnego nastolatka*, Kraków 2007, s. 307.

² Zob. W. KUBIK, *Zarys dydaktyki katechetycznej*, Kraków 1990, s. 150; S. DZIEKOŃSKI, *Wychowanie moralne w katechezie*, [w:] *Katechetyka materialna*, red. J. Stala, Tarnów 2002, s. 184.

³ Por. M. DZIEWIECKI, *Człowiek w obliczu sumienia. (Komentarz do KKK 1776-1802)*, [w:] *Sumienie. Głos Boga w duszy. Wybór tekstów*, opr. M. Czekański, Kraków 2002, s. 160-168.

1. Prawo do odpowiedniej katechezy

Każdy ochrzczony jest powołany przez Boga do dojrzałej wiary. Potrzebuje zatem i ma prawo do właściwej katechezy. Pierwszorzędnym zadaniem Kościoła jest więc okazanie współczesnemu człowiekowi zadowalającej i odpowiedniej pomocy.

Ewangelista św. Łukasz pisze, że po wejściu do synagogi w Nazarecie Jezusowi podano księgę proroka Izajasza. Mistrz odczytał fragment: „Duch Pański spoczywa na Mnie, ponieważ Mnie namaścił i posłał Mnie, abym ubogim niósł dobrą nowinę, więźniom głosił wolność, a niewidomym przejrzenie; abym uciśnionych odsyłał wolnymi, abym obwoływał rok łaski od Pana” (Łk 4, 18). Już na początku swojej posługi Jezus oznajmił, że został posłany, aby głosić radosne orędzie. W ciągu całej publicznej działalności konsekwentnie je ukazywał, a następnie potwierdził swoim życiem, że Królestwo Boże jest dla wszystkich ludzi, poczynawszy od tych, którzy są w najbardziej niekorzystnej sytuacji⁴.

Dyrektorium ogólne o katechizacji nazywa Jezusa w tym kontekście „katechetą Królestwa Bożego” dla wszystkich kategorii osób: wielkich i małych, bogatych i ubogich, zdrowych i chorych, bliskich i dalekich, żydów i pogan, mężczyzn i kobiet, sprawiedliwych i grzeszników, ludu i władz, jednostek i grup (nr 163). Jezus jest do dyspozycji każdego. Interesuje się potrzebami każdego człowieka. Zwraca uwagę na duszę, ale i na ciało, uzdrawia i przebacza, poucza i zachęca słowem oraz czynem. Kiedy ziemskie życie Mistrza z Nazaretu dobiegało końca, zaprosił swoich uczniów, by czynili to samo, co On czynił. Apostołowie usłyszeli wezwanie, by przepowiadać Ewangelię wszelkiemu stworzeniu (Mk 16, 15), wszystkim narodom (Mt 28, 19; Łk 24, 47), po krańce ziemi (Dz 1, 8), w każdym czasie aż do skończenia świata (Mt 28, 20).

Zadanie to Kościół podejmuje konsekwentnie od dwóch tysięcy lat. Realizacji misji zleconej przez Mistrza towarzyszą różnorodne doświadczenia w głoszeniu i katechezie. Ewangeliczny zapał ciągle jest wskrzeszany przez Ducha Pięćdziesiątnicy, by podejmować obowiązek ewangelizacji wobec wszystkich, szczególnie, katechetyczną troską obejmując osoby z niepełnosprawnością intelektualną, z autyzmem, osoby niesłyszące lub słabo słyszające, czy wreszcie osoby niewidome i słabo widzące.

⁴ Zob. K. ROMANIUK, A. JANKOWSKI, L. STACHOWIAK, *Komentarz praktyczny do Nowego Testamentu*, t. 1, Poznań – Kraków 1999, s. 292.

2. Katecheza specjalna

Ojciec Święty Jan Paweł II przypomina, że adresatem Ewangelii jest osoba konkretna i historyczna (RH 13). Człowiek pozostaje zawsze zakorzeniony w określonej sytuacji, znajduje się pod wpływem uwarunkowań psychologicznych, społecznych, kulturowych i religijnych. W procesie katechetycznym za osoby wyjątkowo umiłowane przez Pana należy uważać te, które cierpią upośledzenie fizyczne i umysłowe. Wysoki poziom świadomości eklezjalnej i społecznej oraz znaczący postęp pedagogiki specjalnej sprawiają, że rodzina i inne miejsca formacyjne mogą niepełnosprawnym i nieprzystosowanym ofiarować odpowiednią katechezę, do której mają jako ochrzczeni prawo. Troska o prowadzenie katechezy specjalnej wynika z powołania ich do zbawienia. Kongregacja ds. duchowieństwa wyraźnie podkreśla, że miłość Ojca do tych najsłabszych dzieci i ciągła obecność Jezusa wraz z Duchem prowadzą do ufności, że każda osoba, jakkolwiek byłaby ograniczona, jest zdolna do wzrostu w świętości (DOK 189).

W związku z tym katecheza specjalna musi opierać się na słowie Bożym zawartym w Świętej Tradycji i w Piśmie Świętym. Księga Rodzaju poucza, że każdy człowiek został stworzony na obraz i podobieństwo Boga (por. Rdz 1, 27). Każda osoba ludzka jest zdolna do poznania oraz umiłowania swego Stwórcy (KDK 12). Posoborowa zasada wierności Bogu i człowiekowi każe uwzględniać różne sytuacje życia osób oraz tak ukierunkowuje katechezę, by możliwe było spotkanie z każdą osobą, dostosowując orędzie ewangeliczne oraz pedagogię wiary do różnych wymagań (DOK 165)⁵. Pedagogia wiary otrzymuje od Jezusa Chrystusa prawo, które obowiązuje w całym Kościele, a więc i katechezie. Jest to prawo wierności dochowanej Bogu i wierności okazanej człowiekowi w tym samym duchu miłości⁶. Autentyczna za-

⁵ Zob. M. BORDA, *Biblijna koncepcja powołania w katechezie ponadgimnazjalnej i jej recepcja przez uczniów*, Sosnowiec 2012, s. 347.

⁶ Por. T. PANUŚ, *Zasada wierności Bogu i człowiekowi i jej realizacja w polskiej katechizacji. Studium w świetle Ramowego Programu Katechizacji funkcjonującego w latach 1971-2001*, Kraków 2001, s. 251-254; tenże, *Jaka katecheza dla współczesnego człowieka?*, [w:] *Katechetyka i katecheza u progu XXI wieku*, red. A. Kiciński, Poznań 2007, s. 403-445; J. MASTALSKI, *Pedagogika w formacji moralnej katolika*, [w:] *Na skrzyżowaniu dróg. Teologia moralna i pedagogika. O mediach, sztucznym zapłodnieniu in vitro i związkach nieformalnych*, red. J. Mastalski, B. Mielec, Kraków 2011,

tem będzie tylko ta katecheza, która pomoże rozpoznać działanie Boże w ciągu całego procesu formacyjnego, rozwijająca klimat słuchania, modlitwy i dziękczynienia.

Katecheza specjalna należy do jednego z najtrudniejszych działów katechezy. Dlatego przystosowanie jej do adresata należy rozumieć jako wyjątkowo macierzyńskie działanie Kościoła, uznającego każdą osobę, bez względu na jakiegokolwiek ograniczenia, za rolę Bożą i Bożą budowlę (por. 1 Kor 3, 9). Troska Kościoła o każdego człowieka jest decydującym kryterium głoszenia jedyne Słowa, które zbawia. To kryterium inspiruje każdą formę katechezy, a zwłaszcza katechezę osób z różnymi niepełnosprawnościami, która wymaga od katechetów odpowiedniej kompetencji i kreatywności (CT 31).

Katecheza specjalna napotyka jednak dzisiaj na określone trudności⁷. Pierwszy problem związany jest z brakiem specjalistycznego przygotowania do tego typu zajęć. W Prawie Partykularnym Kościoła Sosnowieckiego nie znajdziemy żadnej wzmianki na temat katechezy specjalnej czy wskazówek na temat formacji nauczycieli szkół specjalnych⁸. Druga trudność dotyczy braku wystarczającej liczby propozycji podręczników metodycznych, katechizmów i publikacji przedstawiających problem katechizacji osób upośledzonych umysłowo. *Program nauczania religii rzymskokatolickiej w przedszkolach i szkołach* zwraca uwagę tylko na osoby z niepełnosprawnością intelektualną, które wymagają indywidualizacji pracy, dostosowania metod i form do potrzeb edukacyjnych i psychofizycznych⁹. Warto podkreślić, że Konferencja Episkopatu Polski w *Podstawie programowej katechezy Kościoła kato-*

s. 21-22; A. DŁUGOSZ, *Pismo Święte podstawą pełni człowieczeństwa*, [w:] *Pedagogika wiary. Książka dedykowana Księdzu profesorowi Zbigniewowi Markowi SJ w 60. rocznicę urodzin i 35. rocznicę kapłaństwa*, red. A. Hajduk, J. Mółka, Kraków 2007, s. 250-251; M. MAJEWSKI, *Spotkania katechezy z teologią*, Kraków 1995, s. 146.

⁷ Por. M. PERECHOWSKA, *Rozumienie idei rodziny w katechezie z lekkim upośledzeniem umysłowym w świetle badań*, „Paedagogia Christiana”, 1997, t. 1, s. 228; G. T. KOMINKOWIE, *Opieka katechetyczna nad dziećmi niepełnosprawnymi umysłowo*, „Katecheta”, R. 30, 1986, nr 4, s. 163.

⁸ Zob. *I Synod Diecezji Sosnowieckiej. Prawo Partykularne Kościoła Sosnowieckiego*, Sosnowiec 2005, s. 111-112.

⁹ Zob. Komisja Wychowania Katolickiego Konferencji Episkopatu Polski, *Program nauczania religii rzymskokatolickiej w przedszkolach i szkołach*, Kraków 2010, s. 225. Więcej na temat metod pracy z osobami upośledzonymi umysłowo zob.: J. STALA, D. JUCHA, *Katechizacja osób upośledzonych umysłowo*, [w:] *Katechetyka szczegółowa*, red. J. Stala, Tranów 2003, s. 323-326.

lickiego w Polsce w kontekście katechezy specjalnej, obok katechezy osób z niepełnosprawnością intelektualną, mówi jeszcze o katechezie osób z autyzmem, katechezie osób niesłyszących lub słabo słyszących i katechezie osób niewidomych i słabo widzących¹⁰.

Kolejna trudność związana jest z brakiem właściwych środków i pomocy ułatwiających prowadzenie katechizacji upośledzonych umysłowo. Ostatecznie katecheza specjalna ma też swoje granice. Deprymująco na nauczyciela religii może wpływać niewielka liczba tzw. sygnałów zwrotnych, brak pewności, czy nauczanie zostało we właściwy sposób zrozumiałe, brak zainteresowania samą katechezą i ograniczone możliwości odbioru przekazywanych treści¹¹.

3. Osoba upośledzona umysłowo

Ze względu na potrzeby niniejszej publikacji temat formacji sumienia w katechezie specjalnej zamknięty zostanie w obrębie osób upośledzonych umysłowo. Wiedza o ich niepełnosprawności ogranicza się często do kilku bardzo ogólnych wiadomości i wiary w mocno zakorzenione, z reguły nieprawdziwe, stereotypy. Do najbardziej krzywdzących opinii należą: utożsamianie upośledzenia umysłowego z chorobą psychiczną, przedstawianie alkoholizmu jako głównej przyczyny upośledzenia oraz traktowanie skutków zaniedbań wychowawczych i choroby sieroczej jako pierwotnego upośledzenia¹². Prowadzenie katechizacji osób upośledzonych umysłowo wymaga zatem znajomości różnych stopni niepełnosprawności intelektualnej oraz związanych z nimi możliwości i ograniczeń.

Upośledzenie umysłowe jest jednym z wielu zaburzeń rozwoju. Jednoznaczne jego zdefiniowanie jest trudne. Najczęściej upośledzenie umysłowe określa się jako istotnie niższy od przeciętnego (co najmniej

¹⁰ Zob. Konferencja Episkopatu Polski, *Podstawa programowa katechezy Kościoła katolickiego w Polsce*, Kraków 2010, s. 123-126.

¹¹ Zob. P. SOBIERAJSKI, *W kręgu pedagogiki religijnej. Język katechizacji permanentnej*, Praha 2014, s. 198-255; M. SAUDREAU, *Czy katecheza specjalna jest luksusem? „Katecheta”*, R. 13, 1969, nr 5, s. 195; W. KIC, *Formy przekazu katechetycznego w szkole specjalnej*, „Katecheta”, R. 44, 2000, nr 10, s. 9; T. ŻUREK, *Wspomagające sposoby porozumiewania się dzieci i młodzieży niepełnosprawnej*, [w:] *Struktury pedagogiczne w katechezie*, red. M. Śnieżyński, Kraków 2001, s. 315-329.

¹² Zob. K. M. LAUSCH, *Teoretyczne podstawy katechizacji osób upośledzonych umysłowo*, Warszawa 1987, s. 37-38; M. KOŚCIELSKA, *Oblicza upośledzenia*, Warszawa 1995, s. 178.

o dwa odchylenia standardowe) poziom funkcjonowania intelektualnego o charakterze globalnym wraz z zaburzeniami w zakresie dojrzewania, uczenia się i przystosowania społecznego, spowodowany przez czynniki genetyczne i egzogenne na podłożu względnie trwałych zmian w ośrodkowym układzie nerwowym¹³.

Tak zdefiniowany termin zawiera dwa ważne elementy. Po pierwsze, funkcjonowanie intelektualne znacznie poniżej przeciętnej. Po drugie, wyraźnie zaburzona zdolność przystosowania się jednostki do codziennych wymagań życia społecznego¹⁴.

Troska Kościoła o katechezę osób z niepełnosprawnością intelektualną wynika z wierności przykładowi i nauczaniu Jezusa Chrystusa. Mistrz z Nazaretu otaczał szczególną opieką cierpiących, ukazując w nich moc Odkupienia, która obejmuje człowieka w jego jedności i pełni. Przykład Chrystusa inspiruje Jego uczniów, którzy rozwijali w ciągu wieków dzieła nadzwyczajnej wielkoduszności, świadczące o wierze i nadziei pokładanej w Bogu. W tę misję włącza się również katecheza osób z niepełnosprawnością intelektualną¹⁵.

Obecna klasyfikacja osób z upośledzeniem umysłowym obowiązuje od 1 stycznia 1968 r. i została przyjęta przez Polskę po wprowadzeniu jej przez Światową Organizację Zdrowia. Oparta jest na ilorazie inteligencji [dalej: I.I.], a jako podstawę przyjęto skalę inteligencji o średniej 100 i odchyleniu standardowym 16:

- a) upośledzenie umysłowe lekkie – I.I. 52-67, mieszczące się między dwoma i trzema odchyleniami standardowymi;
- b) upośledzenie umysłowe umiarkowane – I.I. 36-51, mieszczące się między trzema i czterema odchyleniami standardowymi;
- c) upośledzenie umysłowe znaczne – I.I. 20-35, mieszczące się między czterema i pięcioma odchyleniami standardowymi;

¹³ Por. R. KOŚCIELAK, *Psychologiczne podstawy rewalidacji upośledzonych umysłowo*, Warszawa 1989, s. 10-11; I. OBUCHOWSKA, *Wychowanie dzieci niepełnosprawnych umysłowo – dzieci upośledzone umysłowo w stopniu lekkim*, [w:] *Dziecko niepełnosprawne w rodzinie*, red. I. Obuchowska, Warszawa 1991, s. 205-206; J. OPIAT, *Kształcenie dzieci upośledzonych umysłowo*, Warszawa 1994, s. 16; B. WIERZCHOWSKA-KONERA, *Pedagogika jako nauka*, [w:] *Pedagogika*, red. W. Ciechaniewicz, Warszawa 2008, s. 41.

¹⁴ Zob. D. JUCHA, *Osoba upośledzona umysłowo*, [w:] *Dzisiejszy katechizowany. Stan aktualny i wyzwania*, red. J. Stala, Kraków 2002, s. 130.

¹⁵ Zob. A. KICIŃSKI, *Katecheza przed I Komunią Świętą dziecka upośledzonego umysłowo. Studium przypadku*, [w:] *Eucharystia – pokuta i pojednanie w katechezie. Problemy i wyzwania*, red. J. Stala, Kielce 2007, s. 245-264.

d) upośledzenie umysłowe głębokie – I.I. 0-19, mieszczące się między pięcioma i większą liczbą odchyień standardowych¹⁶.

Podział niepełnosprawności na cztery stopnie: lekka, umiarkowana, znaczna i głęboka służy głównie potrzebom edukacyjnym. Orzekanie o niepełnosprawności do celów edukacyjnych odbywa się w specjalistycznych poradniach psychologiczno-pedagogicznych. Poradnie w oparciu o przepisy państwowe organizują zespoły orzekające, które decydują o potrzebie kształcenia specjalnego dzieci i młodzieży z zaburzeniami i odchyleniami rozwojowymi. Uczniowie ci wymagają specjalnej organizacji nauki i metod pracy, w tym zajęć rewalidacyjno-wychowawczych dla dzieci z orzeczoną niepełnosprawnością w stopniu głębokim. Do kompetencji poradni psychologiczno-pedagogicznych należy również decydowanie o indywidualnym nauczaniu dzieci i młodzieży, których stan zdrowia nie pozwala na uczęszczanie do szkoły. Opinie o potrzebie wczesnego wspomaganie rozwoju dziecka od chwili wykrycia niepełnosprawności do podjęcia nauki w szkole wydają również te same poradnie.

Należy zwrócić uwagę, że każde z tych dzieci uczy się według programu indywidualnego, przygotowanego przez nauczyciela współdziałającego z zespołem w oparciu o wskazania zawarte w orzeczeniu kwalifikacyjnym i współpracującego ściśle z psychologiem. Samo orzeczenie nie wystarczy jednak do przygotowania programu, który nauczy katechizowanego tego, z czego będzie mógł korzystać w codziennym życiu. Niezbędna jest do tego bardzo dobra znajomość dziecka, kontakt z jego rodzicami, duszpasterzami oraz ścisła współpraca nauczyciela religii z wszystkimi specjalistami pracującymi z dzieckiem: logopedą, fizykoterapeutą, psychologiem, pedagogiem, czasami neurologiem czy ortopedą. Na podstawie zebranego wywiadu należy przygotować diagnozę umiejętności funkcjonalnych. Zasadniczo powinna ona mieć charakter opisowy i zawierać zestawienie umiejętności, które przejawiają się w codziennym życiu ucznia i w sposób bezpośredni wpływają na zwiększenie jego niezależności i jakości życia religijnego¹⁷.

4. Religijność osoby upośledzonej umysłowo

Wiara i religijność osoby upośledzonej umysłowo są jednymi z warunków rozpoczęcia katechezy sakramentalnej, w czasie której dokonu-

¹⁶ Por. J. STALA, D. JUCHA, *Katechizacja osób upośledzonych umysłowo...*, s. 307; J. DOROSZEWSKA, *Pedagogika specjalna*, Wrocław 1989, s. 31.

¹⁷ Por. Konferencja Episkopatu Polski, *Podstawa programowa katechezy...*, s. 105-106.

je się formacja sumienia. Religijność ta, często nieuświadomiana, jest nastawiona przede wszystkim na uczucie. Z tego powodu, często wydaje się, że upośledzeni umysłowo są bardzo religijni. Bogato rozwinięta sfera uczuciowa pozwala tak nimi pokierować, by stali się zdolni do autentycznej wiary i bliskiego spotkania Boga. Obserwując zachowanie osób upośledzonych umysłowo w czasie nabożeństw, dostrzegamy albo wielki entuzjizm, radość, otwarcie albo dziwny dystans¹⁸.

Religijne zaangażowanie osób upośledzonych umysłowo jest często większe i bardziej intensywne niż osób pełnosprawnych. Nawet osoby głęboko upośledzone intuicyjnie wyczuwają Boga i potrzebę spotkania z Nim. Religijne wyobrażenia i osobisty stosunek do Boga możliwe są u osób z umiarkowanym i znacznym stopniem upośledzenia. Treść religijna przybiera bardziej wyraźne formy. Wiara opiera się absolutnie na autorytecie osoby, która próbuje ją przekazać¹⁹. Religijność dziecka zależy od tego, jak odkrywa Boga. Osoby upośledzone umysłowo mają obraz Boga ukształtowany na podobieństwo rodziców. Jeżeli rodzice są wymagający, karzący i surowi, to również Bóg jawi się jako surowy sędzia. Jeżeli rodzice są natomiast czuli, opiekuńczy i dobrzy, taki też jest obraz Boga. W tym kontekście należy wystrzegać się błędów. Z jednej strony, nie należy dziecka Bogiem straszyć. Z drugiej, niewłaściwe jest również tworzenie infantylnego, antropomorficznego obrazu Boga. Bóg nie może być anonimowy, obcy i daleki²⁰. Relacje pomiędzy członkami rodziny tworzą atmosferę, w której dziecko żyje i rozwija się również wtedy, gdy wydaje się być ono nieświadome całej sytuacji. Domowa atmosfera udziela się dziecku, które słyszy przecież i odbiera ton prowadzonych rozmów: czy to życzliwy, czy ponury, pełen napięcia, czy wzajemnej wrogości. Dlatego tak istotna jest troska rodziców i wszystkich członków rodziny o kształtowanie wzajemnych postaw, dająca szansę na lepszy rozwój dziecka²¹.

¹⁸ Por. W. PRZECZEWSKI, *Religijne wychowanie głębiej upośledzonych umysłowo*, [w:] *Katechetyka*, red. W. Koska, Poznań 1993, s. 137; H. BISSONIER, *Psychopedagogika religijna niedorozwiniętych umysłowo*, „Colloquium Salutis”, 1977, t. 9, s. 201.

¹⁹ Por. W. PRZECZEWSKI, *Katechetyczne wychowanie dzieci głębiej upośledzonych umysłowo do przeżywania symboli liturgicznych*, „Poznańskie Studia Teologiczne”, 1992, t. 7, s. 219.

²⁰ Por. D. JUCHA, *Sakrament Pokuty i I Komunia święta osób upośledzonych umysłowo*, [w:] *Dzisiejszy katecheta. Stan aktualny i wyzwania*, red. J. Stala, Kraków 2002, s. 342; J. STALA, E. OSEWSKA, *Fundamentalne podstawy i obszary katechezy rodzinnej*, Tarnów 2000, s. 106.

²¹ Por. K. SOSNA, *Katecheza rodzinna dzieci w szczególnych sytuacjach edukacyjnych*, [w:] *Rodzina w trosce o życie – Kościół w trosce o rodzinę*, red. R. Buchta, Katowice 2010,

Modlitwa jest widzialnym rezultatem wychowania religijnego również osób upośledzonych umysłowo. Często ubogie słownictwo rekompensowane jest prostymi, modlitewnymi gestami i postawą. Uczenie modlitwy ma być zawsze uczeniem nawiązywania osobowego kontaktu z Bogiem. Dlatego na początku nie należy uczyć osób upośledzonych umysłowo recytacji modlitw przez ich pamięciowe opanowanie. Warto rozpocząć od formułowania modlitw własnymi słowami: podziękowania, przeproszenia, prośby. Ważne jest, aby osobie upośledzonej umysłowo pozostawić pewną swobodę w wyrażaniu swojego nastroju i zachęcać do spontaniczności. To bez wątpienia uruchomi jej możliwości twórcze²².

5. Formacja sumienia w katechezie sakramentalnej

Katechizm Kościoła Katolickiego definiuje sumienie jako sąd rozumu, przez który osoba ludzka rozpoznaje jakość moralną konkretnego czynu, który zamierza wykonać, którego właśnie dokonuje lub którego dokonała (por. nr 1778). Sumienie jako funkcja wrażliwości i świadomości moralnej to struktura osobowości złożona ze znajomości zakazów i nakazów moralnych, zdolności odróżniania dobra od zła, osądów, ale i uczuć. Dobrze uformowane sumienie warunkuje poczucie winy i wstydu. Jego prawidłowy rozwój wyznacza wiele czynników związanych z wewnętrznymi i zewnętrznymi właściwościami relacji międzyosobowych²³. Zdaniem M. Straś-Romanowskiej rozwój w sferze moralnej powinien wyprzedzać rozwój w sferze instrumentalnej. Wartości moralne nie tylko bowiem ukierunkowują jednostkę na cele służące wspólnocie, ale wymuszają również rozwój w zakresie funkcji instrumentalnych. Tym samym rozwój w sferze moralnej prowadzi ostatecznie do pożądanej harmonii między wszystkimi elementami osobowości²⁴.

s. 98; B. OSZUSTOWICZ, T. ŻUREK, *Nauczyciel – katecheta wobec problemów niepełnosprawności*, [w:] *Pedagogika w katechezie*, red. M. Śnieżyński, Kraków 1998, s. 224-225.

²² Por. H. KOSELAŁ, *Wychowanie religijne osób niepełnosprawnych umysłowo*, „Horyzonty Wiary”, R. 4, 1993, z. 15, s. 74.

²³ Zob. J. MASTALSKI, *Kształtowanie sumienia – wskazania metodyczne*, „Katecheta”, R. 46, 2002, z. 5, s. 6-7; J. BARAN, *Specyficzne problemy kształtowania zachowań moralnych uczniów z niektórymi rodzajami niepełnosprawności*, [w:] *Struktury pedagogiczne w katechezie*, red. M. Śnieżyński, Kraków 2001, s. 295.

²⁴ Por. M. STRAŚ-ROMANOWSKA, *Refleksje na temat wspomaganie rozwoju moralnego w kontekście zagadnień psychologii osobowości*, [w:] *Wspomaganie rozwoju. Psychostymulacja i psychokorekcja*, red. B. Kaja, t. 1, Bydgoszcz 1997, s. 70.

W tym miejscu koniecznie trzeba zaznaczyć, że istnieje wiele kontrowersji wokół wychowania moralnego i religijnego osób z umiarkowaną, znaczną i głęboką niepełnosprawnością intelektualną. Wątpliwości związane są z problemem motywującej roli sumienia w dokonywaniu wyborów dotyczących zachowań, postaw i ocen. Osoby ze znacznym upośledzeniem nie są w stanie samodzielnie kierować się w życiu takimi samymi kryteriami i normami, co osoby pełnosprawne.

Dyrektorium katechetyczne Kościoła katolickiego w Polsce podkreśla, że Kościół w Polsce zawsze z najwyższą troską otaczał posługę katechetyczną (nr 2). Wyrazem tej troski jest bez wątpienia zatwierdzona podczas 351. zebrania plenarnego Konferencji Episkopatu Polski w Warszawie w dniu 8 marca 2010 roku nowelizacja *Podstawy programowej katechezy Kościoła katolickiego w Polsce*.

Katechezie specjalnej poświęcono IV rozdział nowej *Podstawy programowej*²⁵. Obok krótkiej charakterystyki osób z niepełnosprawnością intelektualną znajduje się tam również *Podstawa programowa katechezy osób z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu umiarkowanym lub znacznym*²⁶. Wśród wymagań ogólnych nauki religii uczniów upośledzonych umysłowo jest „rozwijanie zdolności we wzroście w świętości, wprowadzanie do funkcjonowania we wspólnocie wierzących, rozumienia i przyjmowania za własne przykazania miłości Boga i ludzi, a przede wszystkim wyposażenie – stosownie do możliwości – w takie umiejętności i wiadomości, które pozwolą na postrzeganie siebie jako dzieci Bożych, stworzonych na Jego obraz i podobieństwo oraz na pełne uczestnictwo w życiu sakramentalnym²⁷. Formacja moralna, jako jedno z podstawowych zadań katechezy, nakłada na nauczyciela obowiązek kształtowania sumienia osób z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu umiarkowanym lub znacznym na podstawie przykazania miłości w Dekalogu i Ewangelii. Formacja sumienia ma się dokonać przy pomocy realizowania treści czyli wymagań szczegółowych. Składają się na nie następujące zagadnienia: Dekalog jako wyraz miłości Boga wobec ludzi; wiara, zaufanie i szacunek wobec Boga; niedziela jako najważniejszy dzień dla chrześcijanina; postawa szacunku wobec rodziców; zagrożenie zdrowia własnego i innych; właściwe postawy w stosunku do otaczającego środowiska; właściwa

²⁵ Zob. Konferencja Episkopatu Polski, *Podstawa programowa katechezy...*, s. 103-126.

²⁶ Zob. tamże, s. 116-120.

²⁷ Tamże, s. 116.

postawa wobec własnego ciała; szacunek i troska o własność swoją, cudzą i wspólną; postawa prawdomówności i uczciwości; szacunek do wartości doczesnych; Ewangelia miłości zasadą życia dzieci Bożych²⁸.

Podjmując się formacji sumienia²⁹ osoby upośledzonej umysłowo, należy wystrzegać się dwóch skrajności. Z jednej strony, jest to rezygnacja nawet z elementarnego przygotowania do sakramentu pokuty i pojednania w przekonaniu, że osoba z niedorozwojem intelektualnym i tak nie jest w stanie czegokolwiek się nauczyć. Druga skrajność polega na traktowaniu osób upośledzonych umysłowo tak, jak osób o prawidłowym rozwoju. Z punktu widzenia skutecznego formowania sumienia należy akcentować zdolności i możliwości posiadane przez osoby upośledzone umysłowo, ale nie wolno katechizującym stawiać wymagań przekraczających te możliwości³⁰. Uniknięcie tych skrajności będzie możliwe tylko wtedy, gdy prowadzący katechezę sakramentalną posiada podstawową wiedzę o możliwościach percepcyjnych osoby upośledzonej umysłowo. Oczekiwania zatem związane z wychowaniem moralnym tych osób wymagają zawsze starannego przemyślenia i odpowiedniego doboru metod.

²⁸ Zob. tamże, s. 118-119.

²⁹ Więcej na temat samej formacji sumienia zob.: R. CEGLAREK, *Formacja sumienia małego dziecka w rodzinie chrześcijańskiej*, [w:] *Prawne, administracyjne i etyczne aspekty wychowania w rodzinie*, red. S. Bebas, E. Jusiak, t. 1, Radom 2011, s. 523-533; Z. MAREK, *Wychowanie sumienia zadaniem pedagoga*, „Horyzonty Wychowania”, 2005, t. 4, nr 8, s. 98-102; S. DZIEKOŃSKI, *Wychowanie moralne w katechezie...*, s. 184-188; R. ADRIANEK, *Wychowanie moralne w nauczaniu Jana Pawła II*, Kraków 2003, s. 91-107; tenże, *Wychowanie do prawdy w nauczaniu Jana Pawła II*, [w:] *Da mihi animas. Księga pamiątkowa wydana z okazji 50-lecia kapłaństwa i 15-lecia posługi biskupiej pierwszego pasterza Diecezji Sosnowieckiej Jego Ekscelencji Biskupa Adama Śmigielskiego SDB*, Sosnowiec – Kraków 2007, s. 298-303; tenże, *Wychowanie moralne dzieci i młodzieży jako zadanie rodziny, szkoły i Kościoła w świetle nauczania Jana Pawła II*, „Sosnowieckie Studia Teologiczne”, 2005, t. 7, s. 9-24; L. VAN DER TUIN, *Formacja sumienia: działania pedagogiczne czy pertraktacje?*, „Horyzonty Wychowania”, 2005, t. 4, nr 8, s. 149; M. COGIEL, *Funkcja formacyjna w kształtowaniu religijnym w zmieniającym się świecie*, „Katecheta”, R. 51, 2007, nr 3, s. 74-79; T. BALEWSKI, *Sakrament pokuty i katecheza*, Warszawa 2000, s. 295-385; A. ORCZYK, *Wychowanie moralne jako podstawowy wymiar katechez z perspektywy pedagogiki i katechetyki*, „Katecheta”, R. 45, 2001, nr 10, s. 3-12; S. JASIONEK, *Wychować człowieka. Osoba ludzka. Prawa człowieka. Wychowanie moralne*, Kraków 2007, s. 163-169.

³⁰ Zob. H. KOSELAŁ, *Wychowanie religijne osób niepełnosprawnych umysłowo...*, s. 73.

6. Rozumienie grzechu i przygotowanie do sakramentu pokuty i pojednania

„Niewłaściwe – z naszego punktu widzenia – postępowanie osoby upośledzonej wynika najczęściej nie ze złej woli, lecz z braku świadomości – zarówno samych czynów, jak i społecznej oceny tych czynów”³¹. Dlatego problematyka moralności grzechu może wydawać się pozornie łatwą do rozstrzygnięcia. Podjęcie trudu katechizacji osoby z niepełnosprawnością intelektualną musi wiązać się ze zwróceniem uwagi na jej świadomość i intencje czynu. Zdaniem K. Lauscha popędy, jakimi w postępowaniu kieruje się taka osoba, wyznaczają poziom moralności przyjemności własnej³². Należy zatem rozpoznać, czy w rejestrze zachowań pojawia się żal, skrucha, chęć przeproszenia czy próba naprawy krzywdy jako reakcja na zło świadomie uczynione. Wspomniany autor proponuje poprowadzić kwalifikację czynów jako popełnionych nieświadomie przez osobę upośledzoną umysłowo według następujących kryteriów:

- wie, że robi coś złe, a robi tak dla korzyści doraźnej, z przekory lub na złość;
- nie chce zrobić czegoś, co zostało jej polecane, ponieważ skutkować to będzie zaprzestaniem czynności przyjemnej, dającej korzyść doraźną;
- wie, że może zrobić coś dobrego, umie to coś wykonać, rozumie sytuację, lecz nie robi, gdyż woli realizować coś doraźnie przyjemnego lub nie robić po prostu nic³³.

Trudności z właściwym zrozumieniem istoty grzechu wskazują na ogromną odpowiedzialność tych, którzy wpływają na kształtowanie poczucia powinności moralnej i formacji sumienia osób z niepełnosprawnością intelektualną. W celu uniknięcia indukowania jakiegokolwiek w tej dziedzinie zależności od opiekunów należy wystrzegać się postawy „prowadzenia za rękę” w każdej sytuacji. Warto stwarzać możliwości wyboru, przyznać prawo do podejmowania decyzji w prostych kwestiach, takich jak jedzenie, ubranie, rozrywki czy pomaganie innym.

³¹ K. M. LAUSCH, *Teoretyczne podstawy katechizacji osób upośledzonych umysłowo...*, s. 166.

³² Por. tamże, s. 186.

³³ Zob. tamże, s. 188-189.

Jest to zasadniczy element personalistycznego podejścia do wychowania moralnego osób z głębszą niepełnosprawnością intelektualną³⁴.

Decyzja o dopuszczeniu osoby upośledzonej umysłowo do sakramentu pokuty i pojednania obwarowana jest określonymi warunkami. Pierwszym jest zdolność rozróżnienia dobra i zła. Kolejnym, zdolność udzielania w jakiegokolwiek formie odpowiedzi na pytania spowiednika. W literaturze przedmiotu spotykamy również wymóg zachowania pobożnej postawy, odpowiedniej do maksymalnych możliwości osoby upośledzonej umysłowo³⁵.

Wychowanie osoby upośledzonej do samodzielnej oceny własnego postępowania nie może sprowadzać się do nieposłuszeństwa wobec rodziców czy opiekunów. Oceniając zachowanie w kategoriach grzechu, należy pamiętać o zasadzie „tu i teraz”, zgodnie z którą to, co bliższe i dostępne jest lepsze i ważniejsze niż to, na co trzeba zasłużyć i zapracować. Osąd moralny osób z niedorozwojem intelektualnym kształtuje się na poziomie świadomości moralnej małego dziecka, opierającej się na przyjemności własnej. Przyjemność ta natomiast motywowana jest popędami. Tak egoistyczne nastawienie pozwala łatwiej dostrzec krzywdę wyrządzoną przez kogoś, niż przez osobę upośledzoną komuś³⁶.

Odpowiednie przygotowanie osób niepełnosprawnych intelektualnie do sakramentu pokuty i pojednania zakłada zwrócenie uwagi na Boga przebaczenie, sakramentalne rozgrzeszenie, powrót do Kościoła, pokutę i zadośćuczynienie. Osobom upośledzonym umysłowo stosunkowo łatwo przychodzi zrozumienie, czym jest przebaczenie. Wiedzą lub czują, co to znaczy otrzymać przebaczenie. Znają warunki jego uzyskania, a więc wyznanie przewinienia, żal i obietnica poprawy. Odwołanie do życia codziennego – przebaczenie rodziców i opiekunów, ich radość z dobrego uczynku spełnionego przez osobę upośledzoną są kluczem w kształtowaniu sumienia i odpowiednim przygotowaniu do sakramentu Bożego miłosierdzia³⁷.

³⁴ Por. J. BARAN, *Specyficzne problemy kształtowania zachowań moralnych uczniów z niektórymi rodzajami niepełnosprawności...*, s. 306.

³⁵ Zob. A. WITKOWIAK, *Opieka duszpasterska nad dziećmi niedorozwiniętymi*, „Katecheta”, R. 17, 1973, nr 2, s. 81; D. JUCHA, *Katecheza sakramentalna osób z niepełnosprawnością intelektualną*, [w:] *Katecheza osób szczególnej troski. Stan aktualny. Propozycje na przyszłość*, red. A. Kiciński, Kraków 2008, s. 57-58.

³⁶ Por. R. HARMACIŃSKI, *Katecheza osób niepełnosprawnych umysłowo*, „Katecheta”, R. 42, 1998, nr 4-5, s. 27.

³⁷ Por. B. ZAPALSKA, *Przygotowanie dzieci specjalnej troski do sakramentów pokuty*

Ostatni etap przygotowań do pierwszej spowiedzi św. powinien odbywać się w kościele. Katechezy mają charakter prób, gdzie teoria przeplata się z praktyką. Staramy się zwrócić uwagę osobom upośledzonym umysłowo na konieczność przepraszania nie tylko określonych, konkretnych osób, ale również Pana Jezusa, któremu wyrządzili krzywdę przez złe postępowanie. Trzeba w tym kontekście zawsze ukazywać pozytywne przykłady dobrego postępowania i przypominać o oczekiwaniach Mistrza z Nazaretu wobec chrześcijan. Jeżeli osoba upośledzona umysłowo nie będzie w stanie opanować na pamięć formuły sakramentu pokuty i pojednania, należy wyuczyć ją najprostszej wypowiedzi z zachowaniem najistotniejszych elementów. Katechizujący powinien mocno wyakcentować moment czynienia krzyża przez kapłana wypowiadającego sakramentalną formułę odpuszczenia grzechów. Krzyż należy przedstawić jako znak przebaczenia grzechów. W czasie bezpośredniego przygotowania warto przeprowadzić tzw. próbną spowiedź z podchodzeniem do konfesjonału, wypowiedzeniem formuły przed i po wyznaniu grzechów oraz odejście od krtek konfesjonału³⁸. Katecheci powinni pozwolić katechizowanym na dokładne obejrzenie konfesjonału, by już w czasie spowiedzi osoba z niepełnosprawnością intelektualną nie zwracała uwagi na sam konfesjonał, a tylko na spowiedź.

7. Zakończenie

Kościół wśród zadań katechezy wymienia: rozwijanie poznania wiary, wychowanie liturgiczne, formację moralną, nauczanie modlitwy, wychowanie do życia wspólnotowego i wprowadzenie do misji (por. DOK 86-87). Skuteczna formacja moralna stawia sobie za zadanie przekazanie katechizowanym i ukształtowanie w nich postawy Jezusa Nauczyciela. Formacja ta polega przede wszystkim na kształtowaniu sumienia. Sama wiedza o tym, co jest dobre, a co złe, nie wystarcza. Dopiero sumienie odpowiednio uformowane odpowiada w sposób wolny i odpowiedzialny na Boże wezwanie. Zaproszenie do usłyszenia tego wezwania i udzielenia odpowiedzi skierowane jest również do osób upośledzonych umysłowo (PDK 26).

i Eucharystii, [w:] *Katechetyka...*, s. 141-142.

³⁸ Por. K. M. LAUSCH, *Katecheza przedkomunijna osób głębiej upośledzonych umysłowo*, Warszawa 1990, s. 108; D. JUCHA, *Katecheza sakramentalna osób z niepełnosprawnością intelektualną...*, s. 164-165.

Znajomość podmiotu katechezy, realizacja zasady aktywnej pedagogiki, zasada „małych kroków”, zaakceptowanie wspólnych zasad postępowania przez osoby współpracujące w procesie wychowania osoby upośledzonej umysłowo, zauważanie każdej osoby będącej podmiotem katechezy specjalnej, dostosowanie przekazu do indywidualnych możliwości katechizowanych i selekcja przedstawianych treści - to zasady gwarantujące odniesienie satysfakcjonującego wszystkim sukcesu w katechezie specjalnej. Konsekwentne prowadzenie tego typu katechezy według zaproponowanych zasad niech będzie zaproszeniem dla nauczycieli religii szkół specjalnych.

Praca z osobami upośledzonymi umysłowo wymaga od nauczyciela religii odpowiedniego przygotowania merytorycznego i stworzenia doskonałego warsztatu metodyczno-dydaktycznego. Formacja sumienia jest możliwa przy charyzmatycznej pracy katechety, którego w dziele wychowania moralnego muszą wspierać rodzice, opiekunowie i kapłani powołani do opieki duszpasterskiej nad osobą z niepełnosprawnością intelektualną. Twórcze zaangażowanie, wzajemne wsparcie i wysiłek całego zespołu osób odpowiedzialnych wynagradzany jest radością osoby upośledzonej umysłowo przystępującej do sakramentu pokuty i pojednania oraz przyjmującej Komunię świętą.